

Демографічні зміни, що відбуваються в Україні, починаючи з другої половини ХХ та на початку ХХІ ст., з особливою гостротою поставили питання про вироблення нової економічної стратегії у сфері освітньої політики. Суть цієї стратегії має визначатися переходом до раціональної, економічно вмотивованої моделі розвитку освіти та перерозподілу ресурсів: від утримання непомірно великої мережі навчальних закладів до інвестицій у людський розвиток. Метою нової освітньої політики має стати забезпечення високої якості вітчизняної освіти.

Для вироблення нової стратегії необхідний глибокий аналіз викликів, спровокованих демографічними змінами. Насамперед варто звернути увагу на зниження темпу приросту населення, який скоротився з 12,6% у 1959–1970 рр. до 5,6% у 1970–1979 рр. і 3,9% у 1979–1980 рр. Попри те, що у першій половині 1980-х рр. рівень народжуваності в Україні підвищився та у 1985–1986 рр. досяг свого піку, у наступні роки почалося зниження абсолютних і відносних показників народжуваності, а починаючи з 1993 р. в країні розпочалося зменшення абсолютної чисельності населення майже на 400 тисяч щорічно.

Кількість жителів країни, що померли, стала перевищувати кількість народжених, відчутно скоротилася середня тривалість життя, а щорічно зростаюча еміграція виснажувала трудові ресурси держави. Звісно, що складне матеріальне становище переважної більшості населення, яке опинилося за межею бідності, практична недоступність якісної медичної допомоги в умовах постчорнобильського життя, важка фізична праця, а також соціальні хвороби — алкоголізм, наркоманія, ВІЛ, СНІД стали супутніми факторами зростання смертності. Відтак упродовж останніх 16 років Україна втратила майже 7 млн населення, що є чи не найбільшою загрозою для українського народу на початку ХХІ ст.

З вищенаведених даних випливає, що зниження темпів приросту населення розпочалося наприкінці 50-х рр. минулого століття, а за наступне десятиліття досягло максимальних показників, що спростовує твердження окремих політиків, які пов'язують цей процес винятково з періодом державної незалежності. На підтвердження цього зазначимо, що з усіх суспільних інституцій *школа найпершою відчула наслідки спаду народжуваності. Адже за десятиліття, з 1970 до 1980 р., кількість учнів в Україні скоротилася з 7490,2 тис. до 6492,7 тис., тобто майже на 1 мільйон. Насамперед це стосується школярів сільської місцевості, кількість яких скоротилася на 947,1 тис., що відбу-*

лося внаслідок переходу суспільства до переважно індустріального виробництва.

У ці ж роки суттєві зміни відбулися і в мережі шкіл. Їх кількість невпинно скорочувалася з 27 037 у 1970 р. до 20 935 у 1980 р., або на 6102 школи. Якщо у містах було закрито 517 шкіл, то у сільській місцевості у десять разів більше — 5635. Такою була відповідь радянської влади на спад народжуваності та зростання рівня урбанізації, який у 1963 р. подолав 50-відсотковий рубіж. Відтоді і до 1980 р., приріст міського населення щорічно становив від 150 до 350 тис.

За період 1959–2001 рр. зростання кількості населення країни становило 15,7%, при цьому приріст міського населення становив 70,1%, а скорочення мешканців села — 30,1%. Проте наприкінці 80-х рр. через відсутність перспектив на працевлаштування і отримання житла у містах міграція із сіл істотно скоротилася, що сприяло певній стабілізації співвідношення між міським і сільським населенням України.

На час проведення першого Всеукраїнського перепису у 2001 р. чисельність населення України становила 48457,1 тис., з них 68,3% — мешканці міст, а близько третини — сіл. У цьому ж році кількість учнів в Україні становила 6485,6 тис., що практично співпало з їх кількістю у 1970 р., а кількість шкіл у порівнянні з 1980 р. зросла на 1019. У 7119 міських загальноосвітніх навчальних закладах навчалися 4298,3 тис. учнів, а в 14 835 сільських — 2187,3 тис.

Незважаючи на збільшення народжуваності (у 2008 р. народилося на 38 тис. немовлят більше, ніж у 2007 р.), за даними Міністерства освіти і науки України, учнівський контингент у зв'язку з низькою народжуваністю у попередні роки продовжує зменшуватися.

Загальне зменшення кількості дітей впливає на мережу загальноосвітніх навчальних закладів, призводить до зменшення середньої наповнюваності класів та шкіл, збільшення кількості загальноосвітніх навчальних закладів з малою чисельністю учнів, що призводить до скорочення педагогічного навантаження вчителів тощо. Найбільш гостро ця ситуація позначилася на сільських школах.

Починаючи з 2003 р. припинили діяльність 870 шкіл, з них 751 сільська (86,3% усіх, закритих у країні) (табл. 1). Упродовж останніх п'яти років найбільше було закрито шкіл у Чернігівській (89), Полтавській (75), Житомирській (73), Луганській (60), Вінницькій (56) та Рівненській (55) областях.

Продовжує зменшуватися середня наповнюваність класів. Так, за останні два роки — з 19,6 до 18,5 учня; у сільській місцевості — з 14,2 до 13,2.

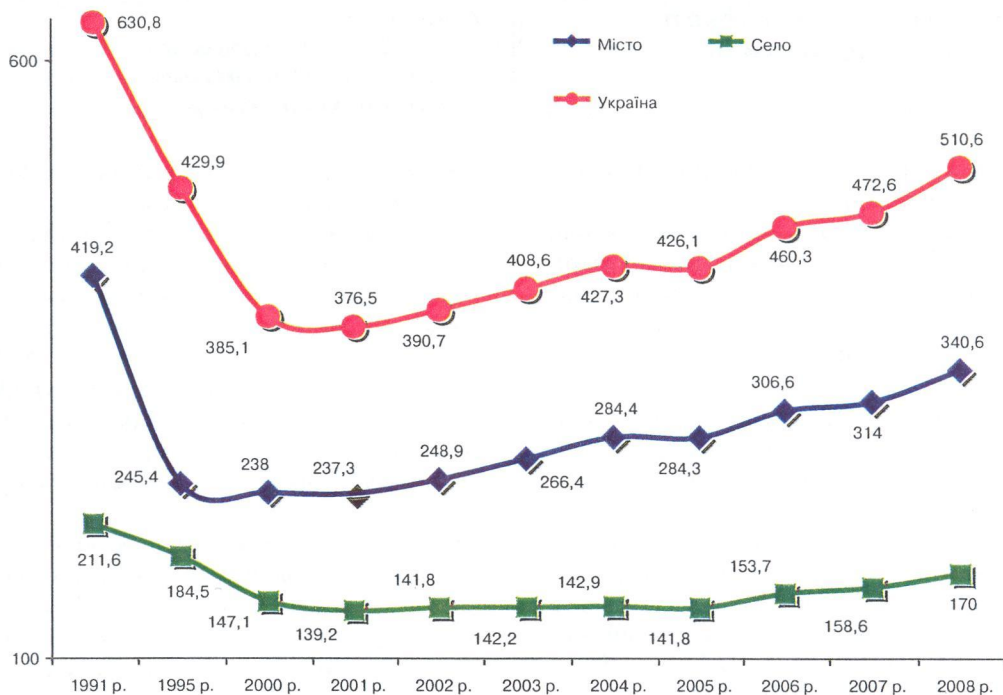

Рис. 1. Динаміка народжуваності в Україні у 1991–2008 рр., тис. осіб

Таблиця 1

Мережа державних (комунальних) загальноосвітніх навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України у 2003–2008 рр.

Роки	2003	2005	2007	2008	Зменшення мережі ЗНЗ	
					Усього	%
Усього шкіл	20 917	20 605	20 268	20 047	870	4,2
У тому числі в селі	14 448	14 182	13 893	13 697	751	5,2

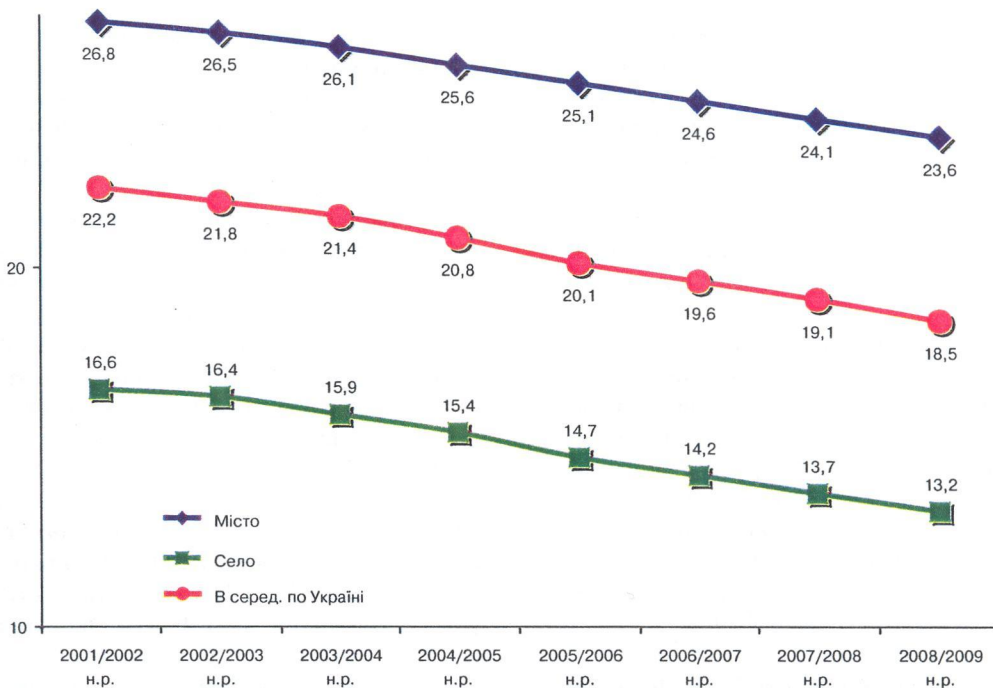

Рис. 2. Динаміка середньої наповнюваності класів денних загальноосвітніх навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України, особи

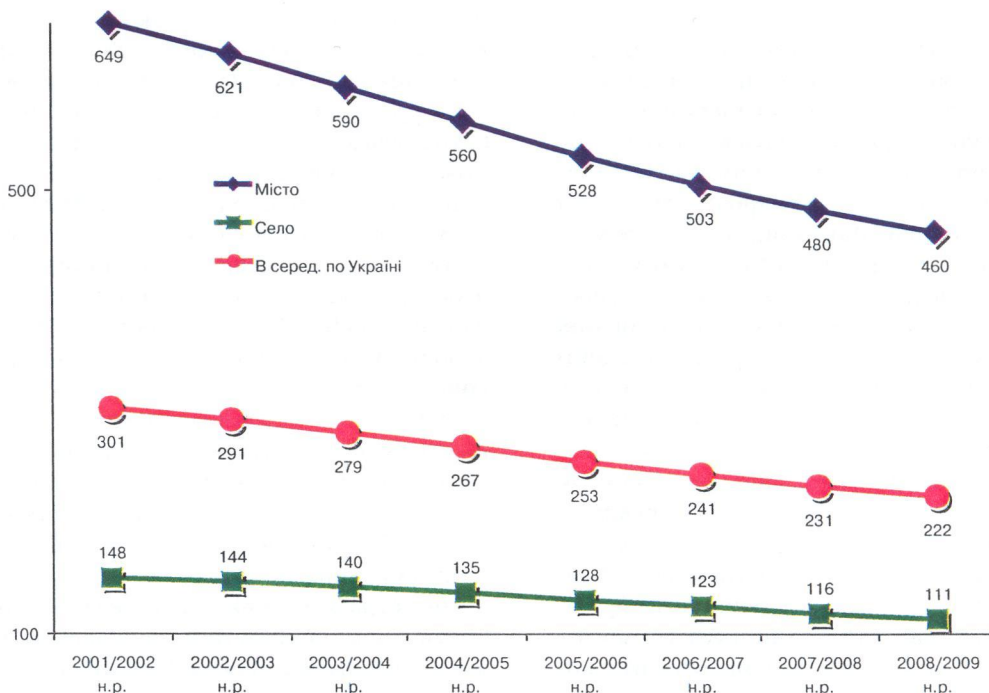

Рис. 3. Динаміка середньої наповнюваності денних загальноосвітніх навчальних закладів системи Міністерства освіти і науки України, особи

У Чернігівській області середня наповнюваність класів сільських шкіл складає лише 10,5 учня, у Сумській — 10,7, у Кіровоградській — 10,7, у Харківській та Хмельницькій — 11,3.

Ці фактори призводять до зменшення середньої наповнюваності денних загальноосвітніх навчальних закладів із 301 учня до 222 (на 39,3%). У сільській місцевості цей показник становить відповідно 148 та 111 учнів (зменшення на 25%).

У сільських загальноосвітніх школах Чернігівської, Хмельницької, Сумської та Тернопільської областей ці показники ще нижчі і становлять відповідно 68, 75, 76 та 86 учнів.

На кінець 2008/2009 навчального року 1210 шкіл I–II ступенів (22% від їх загальної кількості) мали наповнюваність менше 40 учнів. З них 1182 школи (97,7% від загальної кількості шкіл із малою чисельністю учнів) розташовані у сільській місцевості (рис. 2). Найбільше таких шкіл у Чернігівській (63%), Сумській (54%), Харківській (48,4%) та Кіровоградській (43%) областях.

Окрім цього, 806 шкіл I ступеня (33,8% від їх загальної кількості) мають наповнюваність до 10 учнів. У сільській місцевості таких шкіл 792 (40,2%). Найбільше їх у Черкаській (61%), Херсонській (57%), Полтавській (57%), Миколаївській (50%) та Чернігівській (50%) областях.

Кожна четверта сільська загальноосвітня школа I–III ступенів має наповнюваність менше 100 учнів. Більшість таких шкіл розташовані у Сумській (56%), Чернігівській (39%) та Харківській (34%) областях.

Кількість учнів в українських школах могла б ще суттєво скоротитися, якби не відбувся перехід на

чотирирічну початкову та одинадцятирічну, а в перспективі дванадцятирічну повну загальну середню освіту. Відтак перехід на нову структуру і тривалість загальної середньої освіти суттєво пом'якшує руйнівну силу демографічного удару по школі, але не знімає гостроти проблеми для усієї системи освіти й ще більше актуалізує необхідність розроблення адекватної освітньої політики.

Скорочення учнівського контингенту з особливою гостротою порушує питання економіки освіти, адже з наведених вище даних бачимо, що у порівнянні з 1980 р. нині у розрахунку на значно меншу кількість учнів утримується більша кількість навчальних закладів, що тягне за собою зростання витрат бюджетних коштів. Тобто замість зростання вкладень у розвиток особистостей держава витрачає кошти на збереження надлишкової мережі освітніх закладів.

За менш складних обставин радянська влада йшла на радикальні, часом невинуватні кроки. При скороченні у 1970–1975 рр. контингенту школярів на 489 тис. було закрито 3753 школи. Звісно, у той період діяли жорсткі нормативи щодо наповнюваності класів, що давало підстави розформовувати клас, навіть при відхиленні від установлених нормативів усього на одного учня, а за відсутності демократії та інституцій громадянського суспільства на думку громадськості не зважали.

Нині відповідно до національного законодавства закриття школи має бути погоджене з територіальною громадою. Відтак вироблення сучасної політики щодо мережі закладів має відбуватися за безпосередньої участі громадськості, але за

будь-яких обставин держава, органи місцевої влади і громадськість зобов'язані знайти баланс між потребами особистості у якісній шкільній освіті та громади в частині ефективного використання обмежених ресурсів, що формуються зі сплачених громадянами податків. Адже зменшення учнівського контингенту шкіл не скорочує потреб на утримання приміщень, навпаки, становище ускладнюється, адже побудовані за радянськими технологіями приміщення не забезпечують збереження тепла та енергоресурсів, а надлишкові площі, в умовах морального і фізичного зношення, обтяжують місцеві бюджети, створюють додаткові проблеми щодо їх експлуатації та збереження здоров'я школярів.

Одночасно це не знімає потреби у будівництві нових шкільних приміщень, адже понад 800 шкіл є аварійними, а близько 4 тис. потребують капітального ремонту. Обставини вимагають переходу до принципово нових проектів та технологій будівництва навчальних закладів, що поєднуютимуть задоволення потреб навчального процесу, санітарно-гігієнічних та енергозберігаючих вимог. У сільській місцевості потрібні шкільні приміщення модульного типу, що легко можуть трансформуватися залежно від потреб, а також нарощуватися або зменшуватися з урахуванням демографічного стану населення. На превеликий жаль, жодного кроку у напрямку нової архітектури шкільних приміщень не зроблено, відтак сотні тисяч школярів навчаються в умовах, що не відповідають елементарним санітарним вимогам, не кажучи вже про архайку дидактичних ресурсів.

1 вересня 2008 р. до перших класів українських шкіл прийшли 379 тис. першокласників, тобто на 282 тис. менше, ніж у 2001 р., що спричинило скорочення 4367 класів. Але якщо брати до уваги середню наповнюваність 20 учнів на клас, то кількість скорочених класів могла сягнути ще майже 10 тис.

При цьому кількість учителів початкових класів скоротилася на 2,9 тис., з них на 2,3 тис. у містах. У сучасних умовах збереження учительських ставок відбувається завдяки тому, що реальна наповнюваність класів у сільській місцевості починається з наявності трьох учнів. Зайнятості учителів частково сприяє зростаюча мережа приватних шкіл та праця з неповним навантаженням, що повсюдно практикується у сільській місцевості. *За більш сприятливих обставин, згідно з даними статистичної звітності, у 1970–1975 рр. при зменшенні контингенту учнів початкових класів на 108 515 було скорочено 14,7 тис. учителів. Загалом на 7490,2 тис. учнів у 1970 р. було 493,2 тис. учителів, а у 2007/2008 навчальному році 5206,8 тис. учнів навчали 509,5 тис. учителів. Тобто якщо у 1970 р. на одного учителя припадало 15 учнів, то на сьогодні — лише 10.*

Звісно, що необхідно брати до уваги появу нових предметів, зокрема інформатики та етики, збільшення кількості годин на вивчення іноземних

мов, фізичної культури, а також поліпшення умов для навчання, зокрема поділ класів при вивченні мов, інформатики, трудового навчання, фізичної культури тощо. Але ці зміни, як правило, стосуються незначної кількості шкіл. Відтак ми маємо можливість порівняти крайнощі жорсткої регламентації, властивої соціалізму, та сучасність, що характеризується стихійністю та економічною невмотивованістю. При цьому нинішня ситуація особливо складна, адже освіта потребує кардинального оновлення навчальних ресурсів, але через необхідність утримувати існуючу мережу закладів коштів для цього не вистачає. Наявна мережа закладів освіти з надлишком закриває потребу в учнівських місцях, діти мають можливість ходити до школи, але за умов відсутності відповідного навчального обладнання та конкуренції між учителями здобуття якісної освіти залишається під великим питанням.

Демографічний виклик стає серйозним випробуванням для педагогічних кадрів. За нинішніх умов середньостатистичний учитель, хоч і має деякі переваги порівняно з педагогами, що працювали три десятиліття тому, але вони стосуються лише кількісного співвідношення між учнями і вчителями, у всіх інших відношеннях становище сучасного учителя суттєво погіршилося. Якщо раніше він міг сподіватися на отримання житла, то сьогодні це питання не знайшло системного вирішення й залежить не тільки від можливостей місцевих бюджетів, але й від рівня усвідомлення цієї проблеми депутатами усіх рівнів. Рівень оплати праці учителя не дає йому змоги не тільки заощаджувати на придбання житла, але й забезпечити собі безбідне існування. В умовах сільської малокомплектної школи учителю через відсутність паралельних, а в багатьох випадках і класів по вертикалі, сподіватися на гідну зарплату не випадає. Саме тому молоді учителі працювати у таких школах відмовляються, і ніхто не зможе примусити молодого учителя, який і без того приречений на мізерну зарплату, погодитися працювати з неповним навантаженням або з доважками, що не відповідають фаховій освіті. Сучасна сільська малокомплектна школа переважно тримається на учителях-пенсіонерах, які, отримуючи пенсію і зарплату, дещо поліпшують своє скрутне матеріальне становище, але їх залучення не вирішує проблеми фахового викладання шкільних предметів та якості шкільної освіти.

Реальний дефіцит учительських кадрів у сільських школах, попри деякі заяви про його відсутність, має викликати серйозне занепокоєння, адже для десятків тисяч дітей навчальні предмети викладають не фахівці. На сьогодні тільки у столиці, не кажучи про села, не вистачає близько сотні педагогів. І ця проблема без вжиття рішучих заходів щодо підвищення оплати праці буде загострюватися, адже максимальна заробітна плата учителя не сягає 2000 грн, а прожити на ці кошти за нинішніх

цін на комунальні послуги та продукти харчування у великому місті можна лише упроголодь, при цьому ніколи не купуючи одяг, взуття тощо. Учитель при нинішній заробітній платі не вмотивований працювати, а тим більше переходити на нові методики і технології.

Виходом із зазначеного становища може бути не тільки сумарне підвищення заробітної плати, що періодично робиться, але не вирішує проблеми, а докорінна реформа системи оплати праці в освіті, що практично не змінилася з радянських часів. Але у ті роки інфляція не була настільки відчутною, комунальні тарифи не змінювалися десятки років, не було великого розриву між доходами населення та заробітною платою, що спостерігається тепер. Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення функціонування та розвитку освіти в Україні» від 4 липня 2005 р. передбачалася низка заходів, спрямованих на підвищення заробітної плати педагогічним і науково-педагогічним працівникам, та опрацювання питання щодо проведення реформи оплати праці. Після виходу Указу пройшли роки, але жодного кроку щодо його реалізації у цій частині не зроблено.

Відтак учитель і професор університету залишаються не вмотивованими удосконалювати свою роботу. Їхня зарплата, як і раніше, в основному залежить від кількості академічних годин роботи із класом, групою, курсом тощо. А де оплата індивідуальної наукової роботи професора зі студентами, а вчителя з учнями? Коли учитель через існуючу систему оплати праці перестане бути «урокодавцем» і працюватиме на розвиток особистостей, а професор зможе спрямовувати самостійну роботу студентів-дослідників? А коли буде враховуватися кількість підготовок учителя до уроків? Адже при одному й тому ж навантаженні учитель, який веде уроки у паралельних класах, витрачає набагато менше зусиль порівняно з колегою, який працює в однокомплектній школі. Коли зрештою в оплаті праці буде враховуватися робота не з абстрактним класом, групою, а з реальною кількістю учнів і студентів, яких навчає педагог?

Зазначені проблеми гальмують перехід шкільної освіти до якісно нових вимірів, а вищої — до вимог Болонської декларації. Адже запровадження кредитно-модульної системи, посилення мобільності студентів та викладачів, зокрема запровадження практики запрошувати кращих вітчизняних і зарубіжних учених, або, як це прийнято у багатьох країнах, професорів-візитерів, забезпечення взаємовигідних зв'язків вищої школи з дослідними центрами та сучасним виробництвом, не є реальними. І якщо раніше, за умови мільйонних боргів з виплати зарплати педагогам, ці питання не були настільки актуальними, то нині, при певному зарплатному спокої, затягування з їх вирішенням ще більше поглиблює проблему конкурентоздатності вітчизняної освіти.

Низькооплачуваний учитель є проблемою не лише для власної сім'ї, але й для суспільства, адже ніщо так дорого не коштує, як дешева учительська праця. Будь-які прогалини у виробництві і технології можна надолужити, але навіть за десятків років, у чому ми маємо можливість переконатись, не можна сформувати нову націю. Відтак суспільство має розв'язати дилему: вкладати гроші у розвиток людини чи й надалі утримувати напівпорожні, морально і фізично застарілі приміщення. При цьому слід враховувати, що скорочення кількості шкіл призведе до скорочення учительських ставок. Дещо пом'якшуватиме ситуацію те, що майже 30% учителів мають пенсійний і передпенсійний вік. Проблема скорочення педагогічних і науково-педагогічних працівників незабаром постане перед вищою та професійно-технічною освітою. Зазначені проблеми потребують системних та взаємопов'язаних змін з урахуванням не тільки економічних розрахунків, але й необхідності забезпечувати високу якість освіти, відповідний суспільний статус учителя, майстра, науковця, професора.

На якості нашої освіти негативно позначається відсутність необхідного обладнання для вивчення предметів природничо-математичного циклу, що вводять школярів у світ фундаментальних наук та становлять світоглядну основу. Для виправлення такого становища за ініціативою керівництва Міністерства освіти і науки у 2004 р. Кабінетом Міністрів України було схвалено відповідну програму забезпечення закладів освіти навчальним обладнанням для вивчення природничих і технологічних дисциплін, але незалежно від кольору українських урядів, програма фінансувалася і фінансується украй погано. Окрім фінансування, наявні й серйозні управлінські прорахунки. Алгоритм, закладений відповідною програмою, передбачав розв'язання цієї проблеми до 2010 р. Відтак логікою іншої урядової постанови 2004 р. щодо запровадження зовнішнього оцінювання передбачалося, що на загальнонаціональному рівні це відбудеться у 2009 р., тобто практично одночасно із завершенням переоснащення навчальних закладів.

Саме така послідовність логічно виправдана, адже абсурдно вимірювати якість освіти, не забезпечивши належних умов для здійснення навчального процесу. Це не означає, що кроки із запровадження зовнішнього оцінювання необхідно зупиняти. Натомість оснащення навчальних закладів новітніми засобами навчання має стати стратегічним пріоритетом освітньої політики. Але, зважаючи на бюджет освітньої галузі на 2009 р., такий пріоритет відсутній. Отже, постає цілком законне питання: про яку інноваційну модель розвитку економіки можна говорити в країні, де на один комп'ютер припадає 52 учні, у якій більшість випускників не знає, що таке лабораторна і практична робота, і з цієї причини має лише теоретичні

знання у сфері фундаментальних наук. І тут цілком виправданим є застереження: «Нація у небезпеці!» Адже цілком очевидно, що конкурувати у сучасному світі можуть лише ті країни, що забезпечують високі стандарти освіти та створюють сприятливе середовище для розвитку вітчизняної науки.

Дивно, що за таких обставин в Україні не тільки не виконуються уже прийняті рішення, спрямовані на виправлення становища, але й не освоюються передбачені бюджетом кошти на ремонт сільських шкіл, комп'ютеризацію, придбання шкільних автобусів. Унаслідок бездіяльності окремих керівників Міністерства освіти і науки фактично зірвано початок реалізації підтриманого Світовим банком та ратифікованого Верховною Радою України проекту «Рівний доступ до якісної освіти». Можливо, це відбувається тому, що у керівництві галузевого міністерства не всі визнають концептуальну конституційну вимогу рівного доступу до якісної освіти. Відтак втрачається можливість для створення мережі сучасних високотехнологічних шкіл, у яких мають бути відповідні умови для навчання, безпечного та комфортного перебування дітей упродовж дня, втрачається можливість розпочинати радикальні зміни не із закриття шкіл, оскільки це може спричинити суспільне збурення, а з їх модернізації.

Не сформувавши відповідей на запити сучасної школи, міністерство запропонувало міфічний проєкт школи майбутнього. Загалом порівняння у майбутнє є похвальним, але проблема у тому, що наша освіта ніяк не може вирватися з полону минулого. Переконалий, що батьки школярів, розуміючи значення якісної освіти, оберуть для навчання дітей саме сучасні, у технологічному вимірі, школи, що забезпечують конкурентний рівень освіти, а не ті, що найближче розташовані до місця проживання. Подібних прикладів саме такого підходу батьків останнім часом стає дедалі більше. Але при цьому діти початкової школи все ж мають навчатися у школах, що максимально наближені до місця проживання.

Загалом початкова і дошкільна освіта у нових умовах потребує кардинального переосмислення. Насамперед необхідно враховувати, що інтелектуальний потенціал дитини в основному формується у перші шість років її життя. Відтак надолужити втрачене у ці роки практично неможливо. Звідси висновок, що без адекватної вимогам часу дошкільної освіти та прагнення охопити суспільним дошкільним вихованням максимальну кількість дітей ефективність початкової школи суттєво знижується.

Насамперед необхідно вирвати з полону середньовічної відсталості сільських дітей, адже саме для них дошкільна освіта залишається недоступною. Разом з тим варто опрацювати можливість переходу до 6-річної початкової школи. Такий перехід цілком доцільний з урахуванням навчальних, економічних та соціальних аспектів, а також досвіду зарубіжних країн. Виконання навчальних планів і

програм у 5–6 класах загальноосвітньої школи, після їх коригування, цілком під силу учителям початкової школи.

Що це може дати? *По-перше, продовження навчання у початковій школі гарантуватиме можливість для дітей 6–12 років навчатися у школі, що розташована найближче до місця проживання. По-друге, навчальний процес не вимагатиме наявності вчителів-предметників та створення спеціалізованих кабінетів біології, фізики, хімії тощо. По-третє, з урахуванням нових підходів до організації навчання та реформи оплати праці 3–4 педагога можуть повністю забезпечити якість навчального процесу 6-річної початкової школи. По-четверте, відпаде потреба в організації підвезення учнів початкової школи, що позитивно вплине на стан здоров'я дітей, заощадить їхню енергію для навчальної діяльності. По-п'яте, збережуться робочі місця для численної армії учителів початкових класів. Відтак суспільство матиме можливість для забезпечення якісної початкової освіти, не збільшуючи, але розумно використовуючи наявні бюджетні асигнування.*

У контексті економіки та якості освіти варто виробити й нове бачення перспектив шкіл I–II ступеня, стосовно яких можливими є декілька підходів. За умови переходу до 6-річної початкової освіти потреба у цих школах, за винятком допоміжних та спеціальних, може відпасти. Адже нинішні 9-річки, як правило, однокласні, що не приваблює учителів до праці у них, а це у свою чергу породжує некваліфіковану заміну та призводить до неповного виконання стандартів освіти. Відтак частина шкіл I–II ступеня у перспективі може трансформуватися у 6-річні початкові, інші — у школи I–III ступеня, а частину доведеться закрити з причин відсутності дітей та невідповідності навчальної бази вимогам державного стандарту.

Вище наводилися статистичні дані щодо наповнюваності сільських шкіл. На селі, як правило, домінує малокомплектна школа. Сільські діти у таких школах залишаються приреченими на неякісну освіту, відтак не зможуть конкурувати не тільки при вступі до вищих навчальних закладів, але й на ринку праці. Збереження таких шкіл у нинішньому стані не вигідне насамперед батькам і дітям, адже вони, як правило, не забезпечені педкадрами та відповідним обладнанням, що призводить до імітації навчального процесу, марнування часу і коштів. Відтак школи і діти й надалі залишаються за межею сучасного цивілізаційного поступу.

Звісно, що не всі малокомплектні школи перебувають у жалюгідному становищі, є й такі, що можуть конкурувати не тільки з вітчизняними, але й із зарубіжними закладами освіти. У різних областях, зокрема у Корсунь-Шевченківському районі Черкащини, мені довелося бачити окремі взірці таких шкіл. Проте вони, швидше за все, є винятками із загального правила. У сучасних умовах сільська школа залишилася чи не єдиною культурною

установою на селі, але приписувана їй селозберігаюча функція є оманною, така функція належить насамперед сфері виробництва. Будуть робочі місця і гідна оплата праці — буде розвиватися село, а без цього сільські хати й надалі ставатимуть пустками, і не потрібно сільських дітей та школу перетворювати на заручників економіки.

Сучасне українське село за рівнем культури побуту, окрім електроенергії, у переважній більшості майже нічим не відрізняється від села XIX ст. Ні лазні, ні водогону, ні каналізації, ні дороги, зростають у селах лише цвинтарі. Зокрема, у моєму рідному селі на Вінниччині уже другий цвинтар незабаром доведеться розширювати, а село, що мало півтори тисячі дворів, вже не спроможне на десять першокласників. Потрібно мати на увазі, що й загальносвітові тенденції розгортаються не на користь села. Свою історичну місію, як колиски нації, воно уже виконало. І як не прикро це усвідомлювати, але сльози за втраченим нам не допоможуть, і чим швидше ми опануємо нову парадигму розвитку, тим потужнішим може бути наш цивілізаційний поступ.

Демографічні зміни суттєво позначаються на старшій школі та кількості випускників, відтак і на ринку праці. Якщо ще 6 років тому з дев'ятих класів українських шкіл виходило понад 720 тис. випускників, у цьому році їх буде 565 тис., а починаючи з 2013 р. — менше 400 тис.

Чим це обернеться для системи освіти? Насамперед суттєвим скороченням набору до старшої школи. За попередніми розрахунками, у порівнянні з нинішнім роком у 2015 р. не буде укомплектовано понад 15 тис. старших класів, відтак суттєвого скорочення зазнає учительський персонал. Найменша кількість учнів в українських школах очікується у 2010/2011 навчальному році — 4 млн 434 тис., а упродовж наступних років, за умови збереження законодавчо визначеного переходу на 12-річну шкільну освіту, ситуація дещо поліпшиться.

Відтак мережа шкіл в Україні має розраховуватися на нинішню кількість учнів. Звісно, при цьому необхідно враховувати диспропорції між мешканцями міст і сіл, а також потребу у школах різних типів та ступенів, але за будь-яких обставин оминати скорочення мережі шкіл навряд чи можливо. *З урахуванням зазначеного навіть при збереженні співвідношення між учителями і учнями 1:10, кількість учителів у найближчі роки скоротиться щонайменше на 50–120 тис.* Важливо, щоб процес упорядкування мережі та скорочення кількості учителів не був хаотичним і відбувався за наявності планових компенсаційних заходів.

Демографічний виклик, з яким зіштовхнулося наше суспільство, незабаром стане великим випробуванням як для професійно-технічних, так і для вищих освітніх закладів. Зменшення кількості випускників 9-х класів на 300 тис., тобто на кількість, що у 2006 р. навчалася після завершення базової

школи у ПТНЗ, призведе до різкого скорочення набору до професійно-технічних та вищих навчальних закладів I-II рівня акредитації (коледжі, технікуми, училища), у яких, за даними минулого року, навчалися 331 тис. студентів.

За попередніми розрахунками, з 392,8 тис. випускників 9-х класів 2014 р. 315,6 тис. продовжать навчання у школах, і лише 77,2 тис. можуть стати учнями професійних ліцеїв, училищ та закладів I-II рівня акредитації. При цьому слід враховувати, що у минулому році тільки до останніх було прийнято понад 106 тис. студентів. Очевидно, що за таких умов загострюється питання про доцільність існування переважної більшості з цих навчальних закладів.

Одним з варіантів, що вирішує означену проблему, може бути повернення до обов'язкової 9-річної шкільної освіти, після здобуття якої школярі, які матимуть намір здобувати університетську освіту, могли б продовжити навчання у ліцеях та гімназіях, а інші, у залежності від обраної перспективи, обирати між навчанням у професійних училищах чи коледжах, що цілком відповідає ідеї профільного навчання у старшій школі та досвіду частини зарубіжних країн.

З урахуванням 12-річного терміну здобуття повної загальної середньої освіти професійно-технічні та вищі навчальні заклади I-II рівня акредитації за нових умов можуть набутися нової якості та суспільної значущості. Означений підхід, на відміну від вищеокресленої перспективи, посилить також роль школи II ступеня, перетворивши її на важливу освітню ланку з новими прагматичними цілями. Звісно, що запропонований акцент кардинально змінюватиме роль школи у суспільстві й вимагатиме великих зусиль усіх суспільних інституцій, спрямованих на виховання великої частини молоді, що опиниться поза впливом родини у критичний період переходу від дитинства до юності.

Одне з проблемних завдань, яке необхідно буде розв'язати, — створення мережі ліцеїв і гімназій у сільській місцевості. Але з урахуванням можливостей 937 ПТНЗ та 303 закладів I-II рівня акредитації, які втратять свій традиційний контингент, це завдання не викличе труднощів, крім того, будуть створені умови для переходу від політики утримання закладів до стратегії їхнього розвитку. Варто зауважити, що запропоновані варіанти в умовах переходу до 12-річної повної загальної середньої освіти мають забезпечити відсутню нині наступність між середньою та вищою школою, а в кінцевому підсумку скоротити строк здобуття вищої освіти, адже вища школа значною мірою дублює зміст навчання у школі III ступеня.

Трирічна старша школа у перспективі має брати на себе переважну більшість предметів загальнокультурного спрямування, вивільнивши час для професійної складової. Без цього перехід до 12-річної школи втрачає один з найважливіших

сенсів. Потрібно наголосити, що нова модель шкільної освіти має принципові відмінності від існуючої насамперед за змістом і методами навчання. Вона аж ніяк не має бути схожою на нинішнє «сидіння» за шкільною партою хоча б тому, що переважна більшість юнаків і дівчат разом з атестатом зрілості зможе отримати професію.

Зміни у мережі навчальних закладів, зокрема ПТНЗ, технікумів та коледжів, призведуть до вивільнення значної кількості приміщень. Відтак усі вивільнені приміщення можуть бути використані для поліпшення умов навчання й побуту учнів, студентів і викладачів, а решта, що не знайдуть застосування в освіті, за умови спрямування коштів на модернізацію матеріальної бази закладів освіти можуть бути продані з аукціону.

Неоднозначними є наслідки демографічної кризи для вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації. Беручи до уваги, що у минулому навчальному році до цих закладів було прийнято на навчання 255,4 тис. студентів, можна передбачити, що у 2011 р. кількість місць у них лише на 50 тис. перевищуватиме кількість випускників шкіл (хоч запроваджуй обов'язкову вищу освіту). Зазначене співвідношення, з незначними відхиленнями, буде характерним і у наступні роки. Відтак може бути декілька сценаріїв розвитку вищої освіти.

Враховуючи сучасні реалії, певні традиції та українську специфіку вищої школи, найбільш імовірно видається перспектива некерованого й затяжного процесу боротьби за місце під сонцем з усіма можливими варіаціями суб'єктивного впливу. Сучасна практика розподілу державного замовлення між вищими навчальними закладами, що цілком залежить від суб'єктивних факторів, а не суспіль-

них потреб та показників діяльності закладів, є підтвердженням такого прогнозу. Не варто забувати про ще одну нашу національну особливість, а саме: уміння ловити рибу у мутній воді. Навчальні заклади володіють чималими земельними ділянками та приміщеннями, які за відсутності чіткої державної політики та законодавчого регулювання процесу використання вивільнених ділянок та будівель унаслідок певних маніпуляцій можуть швидко потрапити до рук окремих людей. Оскільки дефіциту на бажаних поласувати частиною державного пирога у нас не буває, варто передбачити, що й зацікавлених у повільному вмиранні частини навчальних закладів також буде багато.

Найбільш бажаним сценарієм розвитку вищої освіти, на мою думку, може бути законодавче врегулювання процесу реорганізації вищих навчальних закладів, скорочення їх кількості та підтримки конкурентоспроможних університетських центрів з концентрацією у них провідних наукових і науково-педагогічних кадрів, сучасних наукових лабораторій та оновлених матеріально-технічних ресурсів. Такий підхід дасть змогу розширити можливості для навчання іноземних студентів, а також для навчання та перекваліфікації дорослого населення.

За певних умов вища школа, насамперед за рахунок новітніх наукових розробок та їх запровадження, може стати рушієм інноваційного розвитку суспільства. Але для такого сценарію потрібна принципово нова освітня політика, філософією якої має стати переконання у тому, що якісна і конкурентоспроможна освіта завжди приростає сукупним інтелектом нації та валовим національним продуктом.

Людиноцентризм як стратегія розвитку національної школи

Національна ідея є одним з найважливіших консолідуючих чинників теорії і практики життя будь-якого суспільства, тому має бути тим типом духовної діяльності, який дає відповіді на питання, що визначають сенс буття і призначення людини, окреслює шляхи подальшого розвитку українського суспільства загалом і системи національної освіти зокрема.

Чому саме національна ідея повинна виконувати конструктивну місію з розбудови нашої держави та її входження в європейську спільноту? Почнемо з того, що тисячолітньою історією Україна довела свою невід'ємну причетність до грандіозних досягнень європейської культури. Кожний її крок як суб'єкта соціополітичної та економічної реальності опредметнений у продуктах матеріального й духовного виробництва, культурний зміст яких розпред-

Кремень В.,
президент Академії педагогічних наук України,
академік Національної академії наук України,
доктор філософських наук, професор – співголова

метнюється в процесі формування української нації.

З огляду на це визначимо дві найважливіші тенденції, які в наш час суттєво впливають на розвиток держави й українського суспільства: *Перша тенденція* зумовлена тим, що світ дедалі більше переходить до інтелектуальних технологій, застосування яких призводить до розвитку людини як особистості, котра набуває статусу головного важеля розвитку будь-якої країни. *Друга* — це тенденція до глобалізації, яка означає, що конкурентність, суперництво націй, країн, держав набирають загальнопланетарного характеру й охоплюють усі сфери життя.

У цьому контексті постає низка важливих питань: яка доля чекає людину в глобалізованому світі? Чи не буде втрачена українська свобода, із та-